

ՏԱՐՕՆԻ

Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ (ԵՂՐԴՈՒՏԻ) ՎԱՆՔԻ

1445 ԹՈՒԱԿԱՆԻ ԿՈՆԴԱԿԸ

(պատմա-աշխարհագրական ակնարկ)

ԳԵՂԱՄ ԲԱԴԱԼԵԱՆ

Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՎԱՆՔԸ ԵՒ ԿՈՆԴԱԿԸ

Տարօնի պատմա-մշակութային նշանաւոր կենտրոններից մէկը՝ Ս. Յովհաննէսի վանքը՝ գտնւում էր Մուշ քաղաքից ութից տասը կմ. արեւմուտք, լեռնային գեղատեսիլ վայրում, Տարօն եւ Սասուն (Սանասունք) գաւառների սահմանագլխին։ Եկեղեցական աւանդութիւնը վանքի հիմնադրումը կապում է Թադէոս առաքեալի անուան հետ, որը Հայաստանում իր քարոզչական գործունէութեան տարիներին այստեղ Եղրդի (Եղըրդուտի) մշտադալար ծառի արմատների տակ թաքցրել է հռչակաւոր «չիչ իւղոյն»՝ այն սրուակը, որի մէջ լցուած սրբազան նարդոսոյ վերակենդանացած Ղազարոսի քոյր Մարիամն օծեց Քրիստոսին։ Չորրորդ դարի ըսկզբին Գրիգոր Լուսաւորիչը հրամայեց նոյն վայրում կառուցել վանք, ուր ամփոփուեցին Յովհաննէս Մկրտչի մասունքները (այստեղից էլ՝ անուանումը)։ Վանքը յայտնի է նաեւ Եղրդուտի (Եղրդի), Շիչ Իւղոյ, Եղէգնի, Արծուաբեր Ս. Նշան եւ այլ անուանումներով։ Տարբեր ժամանակներում տիրոյթներ ձեռք բերելով, ո՛չ միայն Տարօնում՝ այլեւ յարակից մի շարք գաւառներում, Ս. Յովհաննէսը դարձաւ Հայաստանի խոշոր եւ հարուստ հողատէր վանքերից մէկը։ ԺԵ. դարում նրա նշանակութիւնն այնքան էր մեծացել՝ որ այստեղ հիմնուեց առանձին եպիսկոպոսութիւն՝ Կարապետ արքեպիսկոպոսի գլխաւորութեամբ։

Այդ փաստը վաւերացուած է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր(—իս) Ժ. Զալալբեկեանց—Մակուեցու (1443—1465) 1445 թուի (Հայոց ՊՂԴ) կոնդակում։ Թէեւ վերջինիս բնագիրը մեզ չի հասել (նա ոչնչացել է Մեծ Եղեռնի տարիներին), բայց բարբախտաբար պահպանուել են առանձին

ընդօրինակութիւններ, որոնցից յայտնի են հետեւեալները.

ա. Վիեննայի Միախմբեան Միաբանութեան Մատենադարանում պահուող թիւ 784 ձեռագիր ժողովածուի (ԺԹ. դար) 89ա—93բ թերթերում գտնուող եւ «Պատճէն Սուրբ Յովհաննու վանուց հին մագաղաթեայ կոնդակին» խորագիրը կրող ընդօրինակութիւնը²:

բ. Մշոյ առաջնորդարանի նախկին քարտուղար Նազարէթ Մարտիրոսեանի 1914 թուի արտագրած օրինակը, որն ամփոփուած էր նրա ՆՂ-խարք Տարօնյ ութը տետրից բաղկացած գործում (ներկայացուած էր Իզմիրեան մրցանակի): Հանգամանքների բերումով այն հասել է Երուսաղէմ, որն էլ տասնամեակներ անց հրատարակել է Արա Գալաճեանը³:

գ. Յայտնի է, որ նշուած կոնդակը ժամանակին ընդօրինակել է նաեւ Արսէն Թոխմախեանը (1843—1892): Ի շարս այլեւայլ ընդօրինակութիւնների եւ գրառումների (ձեռագրական յիշատակարաններ, յիշատակագրութիւններ եւն.)՝ այն գտնուել է մի տետրում, որից էլ Ղեւոնդ վարդապետ Փիրղալեմեանը կարեւոր հատուածներ է տպագրել իր յայտնի Նօտարք Հայոցում⁴: Ուշագրաւ է, որ դրանց եւ վերը նշուած օրինակների համեմատումն ի յայտ բերեց մեծ ընդհանրութիւններ յատկապէս Վիեննայի «Պատճէն»ի հետ: Այսպէս, ա.ում եւ գ.ում հանդիպում են մամբողջական պարբերութիւններ, որոնք բացակայում են բ.ում: Այնուհետեւ՝ այդ օրինակների տարբերութեանները, որպէս կանոն, համընկնում են (ի հարկէ, կան նաեւ տարբերութիւններ): Դա յատկապէս ակնառու է Ս. Յովհաննէսի թեմի թուարկուող բնակավայրերի անուանումներում: Օրինակ, բ. «Փարխու», ա. եւ գ. «Փարխաւ» «Արճէշն» — «Առջիշէն», «Սմպատ» — «Սմբատ», «Սերկելիկ» — «Սել/րկէվիկ», «Սուտնոց» < «Առտնոց» — «Առտնոց», «Սեւան» — «Սիւան», «Ըռըսլայիմ» — «Ըռիսլայիմ», «Ատախ» — «Ադախ», «Թրըճըլ» — «Թոճըլ», «Ճօզիկ» — «Ճաղիկ» < «Ճաղիկ», «Ընկուզակ» — «Ընկուզնակ», «Մսըճոր» — «Մոսրճոր», «Հարութոյ» — «Հարուիթոյ», «Կասգէ» — «Գագկէ» եւն.: Թէ՛ ա.ում եւ թէ՛ գ.ում Ուռուղի եւ Կորեկջրի միջեւ յիշատակուում է «Յողկունք (Յու—) գիւղը»: Գ.ում յատուկ նշուած են ԺԹ. դարի վերջին քառորդին աւերուած կամ այլազգաբնակ դարձած գիւղերը: Նոյն բնակավայրերը ցոյց են տրուած նաեւ ա.ում (աստղանիշով): Եւ վերջապէս՝ ա.ում, «Պալընճնէ» գիւղի վերեւում գրուած է «Անթղու Առաքելոյ թեմ», իսկ գ.ում, նոյն տեղում, տրուած է «Անթղնու» առանձին բնակավայր, ինչը թիւրիմացութիւն է (թերեւս, ընդօրինակողի մեղքով): Մեր նշած փաստերը լուրջ հիմքեր են տալիս ենթադրելու, որ գ.ն եթէ անգամ Ա. Թոխմախեանինը չէ՝ ապա գոնէ արտագրութիւն է նրա օրինակից:

Հայոց վանքերի պատմութեան գիտակ եւ ուսումնասիրող Համագասպ Ոսկեանը կոնդակում տեղ գտած հակասութիւններից եւ անճշտութիւննե-

րից եզրակացնում է, որ այն ամենայն հաւանականութեամբ տեղի հոգեւորականների ստեղծագործութիւնն է եւ հետապնդում էր մինչպատակ՝ հիմնաւորել իրենց սեփականատիրական իրաւունքները, դրանք պաշտպանել հարեւան միաբանութիւնների հնարաւոր ոտնձգութիւններից: Այս միտքը, անշուշտ, անհիմն է: Ս. Յովհաննէսի թեմի մէջ մտնող մեծ թուով բնակավայրեր գտնուում էին զգալի հեռաւորութեան վրայ եւ ժամանակի ընթացքում կարող էին անցնել մօտակայ վանքերին: Այդ թույլ չտալու համար՝ անհրաժեշտ էր ձեռքի տակ ունենալ իրաւական փաստաթուղթ, որպիսին է կոնդակը: Այնուհետեւ, Վիեննայի Մխիթարեանների Մատենադարանի թիւ 784 ձեռագրում հանդիպող կոնդակի պատճէնից պարզուում է, որ Ս. Յովհաննէսի միաբանութեանը յաջողուել էր տիրանալ Աղձնիքի նշանաւոր Աթախու (Անթղու) Ս. Մակաբայեցուոց կամ Ս. Առաքելոց վանքին պատկանող որոշ գիւղերի: Այդ քայլն «օրինականացնելու» համար նոյնպէս անհրաժեշտ էր իրաւական հիմք: Մեր կարծիքով՝ զուր չէ, որ կոնդակում մատնանշուում է, թէ Գրիգոր Մակուեցին սոսկ վերահաստատել է, «զկարգեալ վիճակն սրբոյ հռչակատր ուխտիս ի Սրբոյն Գրիգորէ մերոյ Լուսաւորչէն, այլեւ՝ ի մեծէն ի Սահակայ Պարթեւէն...», եւ յետոյ վերստին հաստատեալ ի Յոհան Օմեցոյն...»⁵: Հայ Եկեղեցու մեծերի յիշատակումն արդէն պէտք է որ օրինականացնէր սահմանեալ թեմի նկատմամբ Ս. Յովհաննէսի «ի վերուստ անտի» ունեցած իրաւունքները: Հարկ է նշել, որ վանքում պահուում էին երկու ուրիշ նմանատիպ փաստաթղթեր: Դրանցից առաջինը որ շնորհել էր Խալիֆ Ալին՝ թուագրուած էր, սակայն, Հիջրայից առաջ, ուստի եւ կեղծ էր: Միւսն աւանդաբար վերագրում էին Լենկթիմուրին, որ սակայն կրկին պատմական հիմք չունէր: Ամենայն հաւանականութեամբ՝ այդ կոնդակները եւս նպատակ ունէին պաշտպանելու վանքի սեփականութիւնը՝ այս անգամ արդէն Հայաստան լցուած քրդական եւ թուրքմենական զանազան աւազակաբարոյ վաչկատուն ցեղերից: Ինչեւէ, մատնանշելով վերոյիշեալ փաստաթղթերում եւ, մասնաւորապէս 1445 թուի կոնդակում առկայ թիւրիմացութիւններն ու հակասութիւնները, Հ. Ոսկեանը եզրակացնում է, որ դրանցում կան նաեւ «պատմական ուղիղ կէտեր»⁶:

Կոնդակը մեծ կարեւորութիւն ունի յատկապէս պատմական աշխարհագրութեան տեսանկիւնից: Այստեղ մեծ թուով գաւառների ու գաւառակների, բնակավայրերի, անգամ ագարակների, հանդամասերի ու արտերի մասին յիշատակութիւններն ուշագրաւ տեղեկութիւններ են պարունակում պատմական Հայաստանի հարաւ-արեւմտեան մի ընդարձակ տարածքի տեղանունագիտութեան (տոպոնիմիկայի), ինչպէս նաեւ վարչաքաղաքական, էթնո-դեմոգրաֆիական, սոցիալ-տնտեսական բազմաթիւ հարցերի վերաբերեալ:

Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ԹԵՍԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ԵՆԹԱԿԱՅ ԳԱԽԱՌՆԵՐԸ

Վանական կոնդակներում սովորաբար հանգամանալից նշուում են տուեալ թեմի սահմանները, ընդգրկած տարածքն ու գաւառները՝ իրենց բնակավայրերով, կալուածքներով, հանդամասերով, արօտավայրերով եւն։ Այդ տեսակէտից բացառութիւն չէ նաեւ քննարկուող փաստաթուղթը։ Ընդ որում՝ կոնդակի հաղորդած տուեալները հնարաւորութիւն են տալիս, որոշ դժուարութիւններով հանդերձ, քարտէսագրական նիւթի հիման վրայ՝ բաւական ճշգրիտ կերպով որոշել Ս. Յովհաննէսի թեմի սահմանները ԺԵ. դարի առաջին կէսին։ Ներկայացնում ենք այդ հատուածը. «Այսինքն, նախ՝ ի Զրոյ Հինչինոյ իջանէ ի Մեղրագետ, Արածանի գետովն, որ Եփրատ անուանի, Սեռոքով լերամբ՝ մինչեւ ի Զուրն Ճապաղի աւանովն եւ Ռապատի մինչեւ ի գիւղն, որ Յիսին կոչեն, Բաղին գաւառաւ, եւ Սեւան դղեկաւ, Տպնով եւ Ապարաւն, Աթաղ դղեկաւն, Թրոջըլ աւանաւն՝ Միհրնկաւն հանդերձ, Սրգոհրանով, Նփրկերտաւ, որ է Մուֆարդին՝ Մարտիրոսաց քաղաքն, Պաթմանաւ եւ Ռապատ Նահիովն, Փարչանց գետովն, Պողոտայիւն՝ Կողբայ գաւառաւն հանդերձ, ընդ առաջ Անթանիոյ, ի յարեւմտեան կողմանէ Զրովն Հինչինու շրջի ի դաշտն Տարաւնոյ։ Այսոքիկ կարգեալ եւ սահմանեալ վիճակք սուրբ հռչակաւոր մենաստանիս, որ Շիշ Իւղոյ վանս յորջորջի»⁸։ Ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ թեմական սահմաններն ընթացել են խիստ որոշակի կարգով, չորանաձեւ՝ արեւելք—արեւմուտք—հարաւ—արեւելք—հիւսիս։ Առաջինը յիշուող Հինչինոյ—Զուրը (Զուրն Հինչինոյ) փաստօրէն, Ս. Յովհաննէսի թեմի ծայր հիւսիս—արեւելեան սահմանագիծն էր։ Մեր կարծիքով՝ դա վանքի արեւելքում գտնուող Փեթար գիւղի մօտից սկիզբ առնող գետակն է, որ այժմ կոչուում է Ըաօ, եւ որն այնուհետեւ իջնելով Մշոյ դաշտ՝ Մեղագոմ կամ Մղագոմ գիւղի մօտ միանում է Մեղրագետին (պատմ.՝ Մեղ, այժմ՝ Karasu)։ Այնուհետեւ սահմանն ընթացել է վերջինիս հոսանքում շարունակուելով Արածանի գետով (Արեւելեան Եփրատ, այժմ՝ Murat)։ Արածանին Ս. Յովհաննէսի հիւսիսային հիմնական սահմանն էր, քանի որ նրան ենթակայ բնակավայրերը, բացառութեամբ մի փոքր մասի, գտնուում էին գետից հարաւ՝ ձախափնեակում⁹։ Արածանու հոսանքով իջնելով հարաւ՝ թեմական սահմանը, Ուռուղ գիւղ չհասած, շրջուել է արեւմուտք եւ Սեռոքով լեռով ձգուել մինչեւ Ճապաղջուր («Զուրն Ճապաղի»)՝ ընդհատուելով Գինեկ՝ այժմ՝ Գէօյնուք կամ Գէօնուք գետի մօտ։ Կասկած չի կարող, որ վերոյիշեալ Սեռոքովը ռուսական տասը վերստանոց քարտէսում նշուած Սերոխ—դաղ (Serokhdagh) լեռնաշղթան է աւելի ճիշդ՝ Արածանուն զուգահեռ ձգուող վերջինիս հարաւային ճիւղը¹⁰։ Գինեկի հոսանքով իջնելով հարաւ եւ հատելով Ռա-

պատ արօտավայրի (Թրքերէն՝ Rabat-düzü) տարածքը՝ սահմանը հասել է Արածանուն եւ կրկին թեքուել արեւմուտք։ Շարունակելով ընթանալ նոյն ուղղութեամբ՝ այն կտրել է Սեւան բերդաքաղաքից հիւսիս գտնուող Սեւան—Մաղենի լեռները եւ հասել մինչեւ Բալահովտի Թրխէ (Թրքերէն՝ Tirha) գիւղը՝ Արածանու ափին։ Սա Ս. Յովհաննէսի թեմի ծայր արեւմտեան սահմանակէտն էր։ Այս շրջանը կոնդակում կոչւում է Բաղին՝ համանուն գիւղի անունով, եւ պէտք է չփոթել Պաղնատուն գաւառի հետ, որը գտնուում էր աւելի հիւսիսում։ Թրխէի մօտից շրջելով հարաւ—արեւելք՝ սահմանը վերջինիս գետակով, ապա նոյնանուն Յիւն (յետագայում՝ Սրին) լեռան եւ գիւղի մօտով իջել է Անգեղ տուն՝ ներառնելով նրա հիւսիսային մի փոքր մասը։ Այնուհետեւ սահմանը շրջուելով արեւելք՝ հասել է Տիգրիսի Տբնի (Զրեբնէ) եւ Ամբար վտակները, ընդգրկել Սլիվանի կամ Սիլվանի (հայկական աղբիւրներում՝ «Ներքին դաշտ») հիւսիսային լեռնոտ հատուածը, այդ թւում՝ Նփրկերտ կամ Մուֆարդին (Միաֆարկին, այժմ՝ Silvan) աւանը եւ հասել Բաթման՝ պատմական Քաղիթ գետը։ Վերջինս հատելով ամենայն հաւանականութեամբ նշանաւոր Ֆրեբաթման կամրջի մօտ՝ սահմանը թեմի մէջ է թողել Սանասնոյ—ջրի ձախափնեակում գտնուող փոքրիկ Ռապատ «Նահիան» (գիւղախումբ, գաւառակ)։ Սա Ս. Յովհաննէսի թեմի ծայր հարաւ—արեւելեան կէտն էր։ Այնուհետեւ սահմանն ընթացել է «Փարչանց գետովն, Պողոտային՝ Կողբայ գաւառաւն հանդերձ»։ Սա, թերեւս, կոնդակի առաւել դժուար որոշելի հատուածներից է, ինչը կապուած է Փարչանց գետի եւ «Պողոտայ»ի տեղադրութեան հետ։ Թուարկման հերթականութիւնը ենթադրել է տալիս Փարչանցը նոյնացնել Ռապատ Նահիայի հիւսիսային սահմանագլխով հոսող այժմեան Սեբան կամ Սէյբանէ (Թրքերէն՝ Seybane) գետակի հետ։ Յաջորդը, յիշուող «Պողոտայ»ն, մեր կարծիքով, Հազգօ գիւղաքաղաքից (այժմ՝ Kozluk) խաբըլձոգ (Գապըճոգ, այժմ՝ Sason) ձգուող ճանապարհն է։ Ամենայն հաւանականութեամբ իր կարեւորութեան եւ բարեկարգ լինելու պատճառով այն կոչուել է ուղղակի «պողոտայ», մանաւանդ եթէ հաշուի առնենք, որ Սասունում գերակշռում էին լեռնային դժուարանցանքների արահետներն ու կածանները։ Ուշագրաւ է, որ անմիջապէս յետոյ յիշուած է Կողբ գաւառը, որն աւելի ուշ յայտնի էր Խուլփի (Կողբ > Կուլփ > Խուլփի) անունով (տե՛ս ստորեւ) եւ գրաւում էր զգալիօրէն արեւմուտք հոսող Կողբաձոր (Խուլփի) գետի հովիտը։ Այս տուեալն ուղղակիօրէն ցոյց է տալիս, որ ԺԾ. դարի կէսերին Կողբն ունէր բաւական մեծ ընդգրկում՝ հասնելով մինչեւ Սանասնոյ—ջուր եւ ներառնելով յետագայի Խիանք գաւառակի տարածքը։ Կարծում ենք, ի զուր չէ, որ անգամ Ի. դարի սկզբին օսմանեան վարչական բաժանումը վերջինս պահել էր Խուլփի կազմում։

Փարչանց—Պողոտայ հատուածով թեմական սահմանն ամենայն հաւա-

նականութեամբ հասել է մինչեւ Սանսանոյ—ջրի Բացի (Թրքերէն՝ Bekis) աջափնեայ վտակին, որի հոսանքով շրջուել հիւսիս—արեւմուտք։ Փաստօրէն Բացին եղել է Սուրբ Յովհաննէսի եւ Սասունի հռչակաւոր Գոմոց կամ Մատին—Առաքելոյ վանքերի թեմերի սահմանաբաժանը։ Շարունակելով ընթանալ նոյն ուղղութեամբ՝ սահմանն անցել է Զանդուս գետակով, հասել Տալվորիկի—ջուրը (Բաթմանի վտակներէից), այնուհետեւ՝ բարձրացել հիւսիս, բաժանելով Իշխանաձորը Տալվորիկից, եւ Կեփին ու Անդոկ լեռնազագագթներով հասել Կողբաձորի վերին ակունքները։ Այստեղից, ինչպէս հաղորդում է կոնդակը, այն ընթացել է «ընդ առաջ Անթանիոյ»¹¹, որը Ս. Աթանազիէի (Անթանիայի) վանքն է՝ Սիմ—սարի հարաւային ստորոտին¹²։ Կտրելով Սիմ—սարը՝ վանքի թեմական սահմանը, արդէն յիշատակուած Հինշինոյ—ջրով դարձեալ մտել է Տարօն («չրջի ի դաշտն Տարաւնոյ»)։ Նշուած սահմաններում Ս. Յովհաննէսի թեմն ընդգրկել է Տարօնի հարաւ—արեւմուտքը, Ծոփքի մի մասը եւ հիւսիսային Աղձնիքը՝ մինչեւ Սանսանոյ—ջուր։

Կարեւոր նշանակութիւն ունեն վանքին ենթակայ գաւառների եւ գաւառականների մասին հանդիպող տեղեկութիւնները։ Կոնդակը հաստատում է, որ նորընծայ Կարապետ Արքեպիսկոպոսն առաջնորդելու էր «Զըռըխկին եւ իւր երկրին, Մուֆարդնայ եւ իւր երկրին, Սլեմանկին եւ իւր գաւառացն, եւ Նահիային, որ եւ Կողբ անուանի, Գազկու եւ իւր գաւառացն, Խաչկանաց եւ իւր մզրային, Կնճան եւ իւր գաւառին, եւ մասն ինչ ի Տարաւն գաւառին»։ Սրանցից բացի՝ թեմի սահմանները նշելիս յիշատակում են նաեւ Բաղին գաւառը, Միհրանիկը (գործիական հոլովով՝ «Միհրնկաւն») եւ Ռապատ «Նահիան»¹³։ Այժմ՝ աւելի մանրամասն։

ա. ԶԸՌԸԽԻԿ. Քրդերէն՝ Zirigan¹⁴։ Քրդական զըռըկի (Zirigi) ցեղի տիրոյթն էր, այսինքն՝ օջաքըքը, իշխանութիւնը, որտեղից էլ՝ անունը։ Կենտրոնը Թարջիլ (Թերջիլ, Թըրճըլ եւն.) բերդն էր, որի անունով նոյնպէս յայտնի էր։ Զըռըկցիներն Աղձնիքում հաստատուել էին բաւական ընդարձակ տարածքի վրայ՝ բաժանուելով մի քանի ճիւղերի՝ Աթախ, Թարջիլ (Զըռըխիկ), Քուրդաքան, Դերզնի կամ Դարզնի¹⁵։

բ. ՄԻՀՐԱՆԻԿ. Թրքերէն՝ Mihrani, Mihraniye։ Ընկած էր Զըռըխիկից արեւելք՝ Միհրանի (Մեհրանի) անունով։ ԺԵ. դարի երկրորդ կէսին, ինչպէս երեւում է կոնդակից, կազմել է Զըռըխիկ—Թարջիլի մի մասը (գաւառակը)¹⁶։ Աւելի ուշ (ԺԵ. դար) Միհրանիկն առանձնանալով՝ կազմել էր զըռըկցիների ճիւղերից մէկի օջաքըքը։

գ. ՄՈՒՖԱՐՂՆԱՅ ԵՐԿԻՐ. Համանուն աւանի (նաեւ՝ Միյաֆարկին, Ֆարկին) շրջակայ գաւառը։ Ինչպէս ցոյց են տալիս կոնդակի տուեալները՝ Ս. Յովհաննէսի թեմի մէջ էին մտնում մինչեւ Քաղիթ (Բաթման) գետն ընկած գիւղերը։

դ. ՍԼԵՄԱՆԻԿ. Սուլէյմանի քրդական ցեղի անունից (քրդերէն՝ Silêmanî կամ Silvanî, թրքերէն՝ Silvanli)¹⁷: Շարաֆխանի տուեալներով՝ այս ցեղն Աղձնիքում սկզբնապէս հաստատուել էր Կողբաձորի եւ Տալվորիկի—ջրի միջագետքում գտնուող Խոխ հովտում¹⁸: Վերջինս յիշատակուած է դեռ Վարդան Արեւելցու Աշխարհացոյցում (ԺԳ. դար), «Կողովիտ»¹⁹ եւ Մանախու ձորն ի Սասունէ» պարբերութիւնում²⁰: Կարծում ենք, որ այստեղ էլ պէտք է տեղադրել Սլեմանիկ գաւառը՝ նրա մէջ ընդգրկելով նաեւ Քաղիրթի (այդ հատուածում՝ Թեփէ կամ Գըր) աջափնեակում գտնուող Սլեմանի աւանի շրջանը՝ Մուֆարդից հիւսիս—արեւմուտք: Յետագայում սուլէյմանիները հայ աւատատէրերից աստիճանաբար խլեցին Կինճից (Գենջից) մինչեւ Դիարբեքիր ընկած ընդարձակ տարածքի վրայ գտնուող բազմաթիւ բերդեր ու գաւառներ, այդ թւում Կինճը (Գենջը), Կողբը (Կուլփը), Գազկէն (Ջասկէն), Ռապատը²¹, Մուֆարդինը, Բոթիանը (Բիդիանը)²² եւն: Ամենայն հաւանականութեամբ այս ցեղի տիրոջթներն արեւմուտքում հասնում էին մինչեւ Ակլ (պատմական՝ Անզղ) բերդաքաղաքի շրջանը: Դրա վկայութիւնն են Տիգրիսի աջ ու ձախ ափերին մեր օրերում էլ պահպանուած Սուլէյմանան (թրքերէն՝ Süleymanan, քրդերէն՝ Silêmana) եւ Սելման (թրքերէն՝ Selman) գոյգ գիւղերը: Ամենայն հաւանականութեամբ սուլէյմանիներին են ենթարկուել նաեւ Հայնին եւ Լճէն՝ իրենց շրջաններով: Սլեմանիկ տեղանունը պահպանուել է Սիլվան կամ Սիլվան ձեւով:

ե. ԿՈՂԲ ԿԱՄԱՆԶԻԱ. Արդէն նշել ենք, որ այս գաւառը ԺԵ. դարում ընդգրկում էր Կողբաձոր եւ Սանասնոյ—ջուր գետերի միջեւ ընկած շրջանը: Ինչպէս տեսանք՝ համապատասխանում էր Սասունի Խուլփի (Կողբի աղաւղումից) եւ Խիանք գաւառակներին: Կոնդակում հանդիպող երկրորդ անուանումը, ամենայն հաւանականութեամբ, հանդէս է եկել սուլէյմանիների նուաճումից յետոյ (արաբերէն حاكمان «չրջան, մարզ, երկիր, գաւառ, գաւառակ», թրքերէն նաեւ «գիւղական համայնք», «գիւղախումբ»): Իմա՝ բուն Սլեմանիկի գաւառակը)²³:

զ. ԳԱԶԿՈՒ ԳԱԽԱՌ Գազկէ (Կասքէ, Գասգէ, թրքերէն՝ Caske կամ Ciksi) գիւղաքաղաքի շրջանը, Կողբից արեւմուտք՝ նրա անմիջական սահմանակցութեամբ: Ղ. Ինճիճեանը յիշում է Իսիան (Իսքիան) կամ «Պանօքցոց երկիր» անուններով: Տեղի ռազմատենչ, բայց քրդախօս հայերը, ԺԸ.—ԺԹ. դարերում, պահպանել էին իրենց անկախութիւնը: Նոյն հեղինակի մէկ այլ վկայութեամբ՝ «այս երկիր Պանօքցոց՝ է թեմ Սուրբ Յոհաննու, որ ի Մուշ»²⁴: Յետագայում՝ Հաւետիկ (քրդերէն՝ Havêdan)²⁵:

է. ԿԻՆՃ(Ն). Թրքերէն՝ Genc կամ Genç: Տարօնից արեւմուտք: Ինչպէս երեւում է կոնդակի տեղեկութիւններից՝ Ս. Յովհաննէսին էին պատկանում Արածանուց հարաւ ընկած գիւղերը (միայն մի փոքր մասը գըտ-

նւում էր հիւսիսում, այն էլ՝ անմիջապէս գետափին)։ Յիշատակուող «Խաչկաւնք»ը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Կինճի բնակավայրերից մէկը։ Ըստ երեւոյթին՝ Կինճի մէջ էին մտնում նաեւ աւելի հարաւում՝ Սառում գետի հովտում ընկած եւ կոնդակում յիշուող մի շարք բնակավայրեր, որոնք աւելի ուշ կազմում էին Փեչարի գիւղախումբը։

Ը. ԲԱՂԻՆ. Պատմական Բալահովիտ գաւառի (Մոփք) հարաւային չորջանը, Յիսին (Սրին) լեռից մինչեւ Արածանի։ Այդ մասը յայտնի էր նաեւ Աշմուշատ անունով (պատմական Արշամաշատից)։

Թ. ՌԱՊԱՏ ՆԱՀԻԱ. Թեմի սահմանները նկարագրելիս նշել ենք, որ Ռապատ Նահիան մի փոքր շրջան էր՝ Սանասնոյ—ջրի ձախափնեակում։ Յետագայում վերանուանուեց Բագրան (Բաքրան)՝ դառնալով նոյն քրդական ցեղի քոչատեղին։

Ժ. ՏԱՐՕՆ. Ս. Յովհաննէսի թեմի մէջ էին մտնում գաւառի ծայր հարաւ—արեւմտեան եւ վանքին անմիջապէս սահմանակից գիւղերը՝ Հինչի—նոյ—ջրից մինչեւ Կինճ։

Ինչպէս տեսնում ենք՝ այս տեղեկութիւնները կարեւոր են ո՛չ միայն վանքի թեմի վերաբերեալ պատկերացում կազմելու, այլեւ Մեծ Հայքի յիշատակուած նահանգների, եւ յատկապէս Աղձնիքի, ԺԵ. դարի առաջին կէսի վարչական բաժանման ուսումնասիրութեան համար։ Այն էապէս տարբերում էր հին, աշխարհացոյցեան գաւառաբաժանումից եւ արտայայտում էր տուեալ ժամանակահատուածում այս շրջանի էթնօքաղաքական իրավիճակը։ Սելջուկեան եւ, մանաւանդ, մոնղոլական արշաւանքների ընթացքում (ԺԱ.—ԺԳ. դարեր) զգալի թուով քրդական եւ թուրքմենական վաչկատուն ցեղեր հաստատուեցին Հարաւային Հայաստանում, այդ թւում եւ վերոյիշեալ գաւառներում՝ աստիճանաբար ենթարկելով տեղի նստակեաց եւ գերազանցապէս հայ, նաեւ՝ ասորի բնակչութեանը։ Ժիչդէ է, ԺԴ.—ԺԵ. դարերում քրդական ցեղերն իրենք ընդունում էին թուրքմէն ակ—կոյունլունների, իսկ ապա՝ կարա—կոյունլունների գերիշխանութիւնը՝ սակայն մեր բերած փաստերը ցոյց են տալիս, որ արդէն յիշեալ ժամանակաշրջանում նրանք ձեռք էին բերել այնպիսի հզօրութիւն, որ արդէն իրենց անուններն էին փոխանցել ժառանգական տիրոյթների վերածուած մի շարք գաւառների։ Անգամ աւանդապահ հայ եկեղեցին ստիպուած էր արձանագրել այդ փաստը՝ նախապատուութիւնը տալով օտար անուանումներին (Ջըւրխիկ, Միհրանիկ, Սլեմանիկ եւն)։ Փաստօրէն այս շրջանից սկսուել էր Հայաստանի «քրդացումը», որը յատկապէս մեծ թափ ստացաւ օսմանեան նուաճման ժամանակ։ Այս գաւառներում էր, ուր նախապէս ստեղծուեցին քրդական կիսանկախ ժառանգական իշխանութիւնները։ Հարկ է նշել, որ նոր վարչական բաժանումը կենսունակ գտնուեց՝ յարատեւելով մինչեւ ԺԹ. դարի առաջին կէսը։ Հե-

տեւանքը եղաւ այն, որ տեղի հայ բնակչութիւնն աստիճանաբար դուրս մղուեց կամ ուծացուեց նորեկ քուրդ տարրի կողմից: Նոյնը տեղի ունեցաւ աւելի հիւսիսում գտնուող գաւառներում, յատկապէս Կինճում (Գենջի), ուր ԺԶ.—ԺԹ. դարերում իշխում էին ղլմիկ (ղըլմիկ կամ գազա) իրանական ցեղերը: Վերջիններս մինչեւ Բալահովիտ եւ Դերսիմ իրենց ենթարկելով բնիկներին՝ յետագայում հոծ հատուածներով ձուլեցին նրանց: Զուր չէ, որ ղլմիկների մի զգալի մասն իրեն համարում էր հայերից սերուած: Այսպիսով՝ Ս. Յովհաննէսի վանքի 1445 թուի կոնդակը հետաքրքիր եւ ուշագրաւ աղբիւր է Արեւմտեան Հայաստանի նաեւ էթնիկական պատմութեան ուսումնասիրութեան համար: Այն համադրելով այլ սկզբնաղբիւրների հետ՝ կարելի է աւելի հանգամանալից լուսաբանել մասնաւորապէս տուեալ ժամանակաշրջանի Տարօնի եւ Աղձնիքի էթնո—դեմոգրաֆիական իրավիճակին առնչուող բազմաթիւ հարցեր:

Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ԹԵՍԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ

Կոնդակում ամէնից արժէքաւորը վանքին ենթակայ բնակավայրերի շարքն է, որը ստորեւ ներկայացնում ենք ամբողջութեամբ՝ ըստ երեք ընդօրինակութիւնների քննական համեմատութեան. «Իջանէ աստուածային ծորումն աւրհնութեան... նախ՝ ի Պլէլ, [ի] Խոր[աւ]նք, ի Քուռտ, ի Փողըրկով, ի յերկուս ս[ն]ծնուտ, ի յԱրթիսաւնք, ի յԱզաղբիւր, ի Շեխլանք, ի Գլաղաճ, ի Տարմածին, ի Մլքաջուր, ի Ծաղկունք, ի Հովիտ, ի յՈւռուղ, ի Կորեկջուր, ի Կծու, ի Խորձափանք, ի Փարխաւ եւ յիւր մզրէքն, ի Վերս, ի Ճապկնուտ, ի յԱռջիշէն, ի Բերդ, ի Քարուտ եւ յիւր մզրէն, ի յԱրծնք, ի Քիւմուտ, ի Խաչկաւնք, ի Սմպար, ի Սերկելիկ, ի Մուզաւն, ի յԱռտնոց, ի Կորմրիկ, ի Փէչար, ի Ճանաձոր, ի դղեակն յՌապատ, ի յԱրգելք, ի Հերքին, ի Քարուտ, ի յԵրէզ, ի յԱնտեւ, ի Մզակ, ի Սառնէս, ի Յոփում, ի գիւղաքաղաքն Լճէ, ի Գումայ, ի դղեակն Սեւան, ի Բաղին եւ յիւր մզրէն, ի Թիլ, ի Յիսին, ի Թրիւէ, ի Հրէտան, ի Սրտէ, ի Հայնի քաղաք, ի Տպնէ, ի յԱպար, ի Զըռայ, ի Պալընճնէ, ի յԼուսլայիմ, ի յԱտախ, ի Ճումարիկ, ի Նունեաս, ի Քարող, ի Մըշրիկ, ի յԱրաւսք, ի Վանք, ի Զուրիկ, ի Հաւտնաւ, ի Հըզրաւ, ի Վանք, ի Թրճըլ, ի Քըրքան, ի Զըկըշէն, ի Մուֆարդին, ի Հըսուն, ի Պատման, ի Պաւշաթ, ի Պաշմըթէ, ի Պաշխայ, ի Սլէմանի, ի յԱրտայ, ի յԱրխունթ, ի Ճաւգիկ, ի Սրէպայ, ի Պասմ, ի Պախըռնաս, ի Պահըմթէ, ի յՌապատ, ի Բացի, ի Պերմ, ի Հուիկ, ի Վանք, ի Ճաճանք, ի Սանտայ, ի յԻշխնձոր, ի յԼնկուզնակ, ի Սեւիթ, ի յԱրտկաւնք, ի Հեղին, ի յԱրս, ի Մեծ Փառկայ, ի Փառկայ, ի Սաղտուն, ի Շուղէք, ի Կէրէնտիկ, ի յԱհրաւնք, ի Գեղըվան, ի յԼնձքար, ի Վանք, ի Մարմձոր, ի Կից, ի Յեհօր, ի Հարուի-

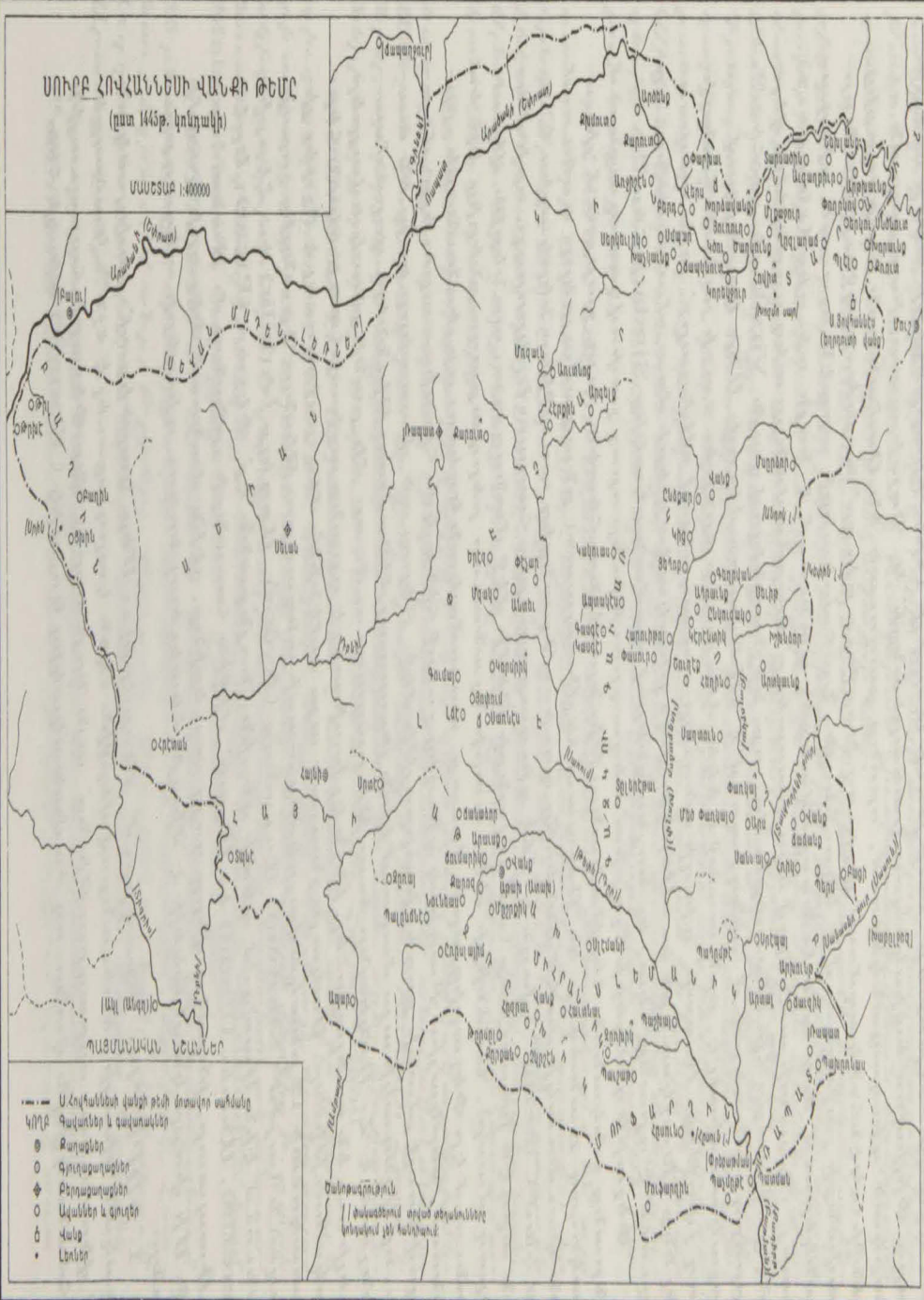
թոյ, ի Տըլերէթաւ, ի Փասուր, ի Կակուաս, ի յԱպտակէս, ի յԱպիզողէ, եւ ի գիւղաքաղաքն Կասգէ եւ յիւր գաւառաւքն»²⁶։ Ընդամէնը յիշատակուած է 118 բնակավայր՝ չհաշուած չորս մզրէ—ազարակները, որոնցից ստոյգ յայտնի է 108ի եւ կասկածելի է ութի տեղադրութիւնը։ Չի յաջողուել ճշդել միայն երկուքը՝ Պասմը եւ Ապիզողէն²⁷։ Բնակավայրերի թուարկումը սկսւում է Տարօնից եւ ընթանում թեմական սահմանների վերը նշուած կարգով։ Բնակավայրերը համակարգել ենք ըստ հետեւեալ գաւառների.

ա. ՏԱՐՕՆ. Ինչպէս նշել ենք՝ Ս. Յովհաննէսին էին պատկանում գաւառի հարաւ—արեւմտեան այն գիւղերը, որոնք գտնւում էին վանքի անմիջական հարեւանութեամբ՝ Հինչինոյ—ջրից մինչեւ Արածանի։ Կոնդակում դրանք 14ն են՝ Պլէլ, Խորլաւնք, Քուուտ, Փողրկով, ս[ն]Ծնուտ(2), Արթիւսանք, Աւզաղբիւր, Շեխլանք, Գլլաղաճ, Տարմածին, Մլքաջուր, Ծաղկունք, Հովիտ, Ուուղ, որոնց տեղադրութիւնը, բացառութեամբ Հովիտի, ստոյգ յայտնի է։ Տեղանունները հիմնականում անաղարտօրէն պահպանուել էին նաեւ Ի. դարի սկզբին, թէեւ մասամբ աղաւաղուել կամ փոխուել էին²⁸։ Ինչ վերաբերում է Հովիտ գիւղին՝ ապա բնակավայրերի թուարկման յաջորդականութիւնը թոյլ է տալիս ենթադրաբար այն տեղադրել Ծաղկունքից հարաւ՝ Արածանու ոլորանի մօտ՝ ձախ ափին։ Հարկ է նշել, որ այս շրջանում, որը Ի. դարի սկզբին յայտնի էր Հազնախ անուամբ, նոյնպէս հանդիպում է նոյնանուն գիւղ²⁹։ Եւս մի դիտողութիւն։ ա.ում եւ գ.ում, Ուուղի ու Կորեկջրի միջեւ հանդիպում է «Յողկունք» («Յուղկունք») գիւղը, ինչը, մեր խորին համոզմամբ, «Ծաղկունք»ի ձեռագրային աղաւաղումն է, հետեւաբար՝ թիւրիմացաբար է մտցուել ընդօրինակութեան մէջ։ Այն առանձին բնակավայր չենք դիտել, ուստի եւ քարտէսում չենք տեղադրել։

բ. ԿԻՆՃ ԵՒ ՓԵՉԱՐ. Կոնդակում յիշատակուող 26 բնակավայրերից (Կորեկջրից մինչեւ Մզակ ներառեալ), 14ը բաժին են ընկնում Կինձին, մնացածները՝ Փեչարին։ Նկատի ունենալով, որ վերոյիշեալ երկու գաւառները գրեթէ անծանօթ են ընթերցողին՝ դրանց բնակավայրերի մասին կը խօսենք աւելի մանրամասն։ Կինձի բնակավայրերից մեզ յաջողուել է վերջնականապէս ճշդել տասնմէկի տեղադրութիւնը՝ Կծու, Փարխաւ (այժմ՝ Ferik), Վերս (Virsek), Ճապկնուտ (Canut), Առջիչէն (յետագային՝ Արչէն, թրքերէն՝ Arduşin)³⁰, Բերդ (յայտնի է նաեւ Կինձ կամ Գենջ անունով, գաւառի կենտրոնը, թրքերէն՝ Kaleköy կամ Genç), Քարուտ, Արծենք, Քիւմուտ, Խաչկաւնք (Haçik), Սերկեւլիկ (Serkevil)։ Որոշակի դժուարութիւններ են առաջանում միայն Կորեկջուր, Խորձավանք եւ Սմպար գիւղերը տեղադրելիս։ Առաջինը յիշուում է Տարօնի բնակավայրերից անմիջապէս յետոյ։ Ըստ յաջորդականութեան՝ այն տեղադրել ենք Կծու գիւղից մի փոքր հարաւ, Արածանու ձախ ափին գտնուող Gölcük լերան մօտ. (կարծում ենք՝

ՍՈՒՐԲ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ՎԱՆՔԻ ԹԵՄԸ (ըստ 1443թ. կոնդակի)

ՄԱՍՏՏԱԲ 1:400000

ՔԱՐՏԱՅԻՆ ՀԵՐՈՆԻՄԻ ԳԵՐԱՄ ԲԱՐԱՆՆԵՍԻ
ՔԱՐՏԱՅԱԳԻՒՄ ՎԱՐԱՐԱՆ ՍՈՒՐԲԱՆԵՍԻ

վերջինս «Կորեկջուր» տեղանունան թրքերէնի աղաւաղումն է): Ամենայն հաւանականութեամբ՝ 1878 թուի Ապրիլի 14ին Դիարբեքրի թեմի առաջնորդ Փիլիպոս եպիսկոպոս Նաճարեանցի՝ Կ. Պոլսի պատրիարքարան ուղարկած գիւղացանկերում, որոնք քաղուած են Օսմանեան Տարեգրքից, Գենջի («Կէնճ») կազմում յիշուող խորջուր գիւղը³¹ նոյն Կորեկջուրն է: Խորձավանքը յաջորդում է Կծուին: Փ. Նաճարեանցի արդէն նշուած գիւղացանկերում եւս այն («Խոսրովանք») գտնուում է նոյն գիւղից («Կազու») յետոյ³²: Նկատի առնելով այս փաստերը՝ Խորձավանքը տեղադրել ենք վերջինից մի փոքր հիւսիս—արեւմուտք՝ նոյնացնելով զայն Virsik գիւղի հետ³³: Երրորդը բնագրում հանդիպում է «Սմպատ» ձեւով: Մեր կարծիքով՝ սա գրչական սխալ է, որն առաջ է եկել ձեռագիր «ր»ի եւ «տ»ի յաճախ հանդիպող շփոթից: Ուստի՝ գիւղի անունը սրբագրելով «Սմպար»՝ այն տեղադրել ենք «Խաչկաւնք» եւ «Սերկեւլիկ» բնակավայրերի մօտ, մանաւանդ, որ յիշուում է դրանց հետ, եւ նոյնացնելով ժամանակակից Sindarի հետ³⁴:

Փեչարի գիւղերի ճշգրիտ տեղադրութիւնը որոշ չափով բարդացնում է նրանց անկանոն հերթականութիւնը: Այնուհետեւ, այդ շարքում յիշատակուող Ճանաձոր եւ Ռապատ («Ռապատ») բնակավայրերը գտնուում էին գաւառակի սահմաններից դուրս: Դրանցից առաջինը ներկայիս Cinzur կամ Cinezur³⁵ գիւղն է՝ Լճէ գիւղաքաղաքից հարաւ: Երկրորդը, որի մասին արդէն խօսել ենք (տե՛ս վանքի թեմի մէջ մտնող գաւառներին վերաբերող մասը), Աղձնիքի Ժե. դարի նշանաւոր բերդաքաղաքներից էր եւ գտնուում էր Փեչարից արեւմուտք՝ պատմական Կղեսուրք լեռնանցքի շրջանում, ներկայիս Քաղքիկ գիւղից շուրջ հինգ կմ. հիւսիս—արեւելք, մըտնելով սուլէյմանի քրդերի տիրոյթի մէջ: Բերուած փաստերը ցոյց են տալիս, որ կոնդակի այս մասում կան յետագայ միջամտութիւններ, զորս մատնանշում է Հ. Ոսկեանը եւս: Չի բացառուում, որ մի քանի բնակավայրեր աւելի ուշ են աւելացուել, ինչն էլ խախտել է դրանց աշխարհագրական հերթականութիւնը: Սակայն չնայած այս ամէնին՝ մեզ յաջողուել է ճշդել յիշատակուած 12 բնակավայրերից տասի տեղադրութիւնը: Դրանցից չորսը՝ Մռզաւն (այժմ՝ Mezrun), Առւտնոց (Avdos), Արգելք (Arkilir) եւ Հէրքին գտնուում էին Սառում գետի վերին, նոյնքանն էլ՝ Փէչար (Piçar), Երէզ (Herezin), Անտեւ (Endif) եւ Մզակ՝ միջին հոսանքի շրջանում: Ծանաձորը եւ Ռապատը, ինչպէս վերը ցոյց տուեցինք, չէին մտնում Փէչարի կազմի մէջ: Մի փոքր կասկածելի է միայն հետեւեալ երկու գիւղերի տեղադրութիւնը:

1. ԿՈՐՄՐԻԿ. Բնագրում՝ «Կորմրիչ»: Մեր կարծիքով՝ սովորական գրչական սխալի հետեւանքով վերջին «կ»ն կարդացուել է «չ»³⁶: Կատարելով վերոնշեալ սրբագրութիւնը՝ այն նոյնացրել ենք Փեչարի հարաւային սահմանագլխին գտնուող ժամանակակից Կորմիկ (Kormik) գիւղի հետ³⁷:

2. **ՔԱՐՈՒՏ**. Մեր կարծիքով Փ. Նաճարեանցի գիւղացուցականներում հանդիպող «Քարաթ» գիւղն է³⁸, որը, նկատի առնելով բնակավայրերի հերթականութիւնը՝ նոյնանում է KOZ լեռան հիւսիս-արեւելեան ստորոտին գտնուող Արգաթ (Argat) բնակավայրի հետ:

գ. **ԲԱՂԻՆ ԵՒ ՍԵՒԱՆ**. Կոնդակում Բաղին գաւառի բնակավայրերից յիշուած են ընդամէնը չորսը՝ Բաղինը, Թիլը, Թրխէն եւ Յիւինը, որոնց բոլորի տեղադրութիւնը ստոյգ յայտնի է: Դրանցից միայն Յիւինն է ժամանակի ընթացքում աղաւաղուել՝ դառնալով Սրին (Թրքերէն՝ Serin): Սեւան բերդաքաղաքը («ղղեակն Սեւան») գտնուում էր Բաղինից արեւելք՝ Դենի գետի վերին հոսանքի շրջանում՝ Սեւան-Մաղենի լեռների մօտ: ԺԹ. դարի վերջին — Ի. դարի սկզբին երբեմնի նշանաւոր այս բնակավայրը վերածուել էր անշուք դմլիկաբնակ գիւղակի եւ կոչուում էր Աւնիկ³⁹: Սեւան (Սիվան, Սեւին) անունն անցել էր շրջակայ երկու տասնեակից աւելի գիւղերից կազմուած Նահիէին, որը մտնում էր Դիարբեքիւրի Վիլայէթի Բալուի Կազայի մէջ:

դ. **ՀԱՅՆԻ, ԼՃԷ ԵՒ ՍԼԵՄԱՆԻԿ**. Կոնդակում յիշատակուած են այս գաւառների 12 բնակավայրեր, այդ թւում՝ Հայնին («Հայնի քաղաք»)՝ իր հինգ (Սըտէ, Տպնէ, Ապար, Զըռայ, Պալընճնէ), Լճէն («գիւղաքաղաքն Լճէ»)՝ մերձակայ երեք (Սառնէս, Յոփում, Գումայ) գիւղերով, ինչպէս նաեւ Սլեմանին: Այս շարքին ենք միացրել նաեւ Հրէտան գիւղը՝ Ակլի (պատմական՝ Անգղ) գաւառից:

Տասնիններորդ դարի վերջից Ի. դար վերոյիշեալ բնակավայրերի մեծագոյն մասը պահպանել էր կոնդակում աւանդուած անուանումները: Աննշան փոփոխութիւն էր կրել միայն Ապարը (Anbar>Ambar): Հարկ է նշել, որ Թրքերէն աղբիւրներում հանդիպում են նաեւ որոշ գիւղանունների տարբերակներ՝ Յոփում>Fum, Գումայ>Cum, Հայնի>Hani:

ե. **ՄՈՒՖԱՐՂԻՆ**. Յիշատակուած է համանուն աւանն իր շրջակայ 5 գիւղերով (Հըսուն, Պատման, Պաւշաթ, Պաչմըթէ, Պաշխայ), որոնց բոլորի տեղադրութիւնը նոյնպէս ստոյգ յայտնի է: ԺԹ. դարի վերջից Ի. դարի սկզբը աղբիւրներում վերոյիշեալ բնակավայրերից փոփոխուած անուանումներով հանդէս են գալիս հետեւեալ երեքը՝ Պատման >Malabadi/o/ կամ Malabari/beri/⁴⁰, Պաչմըթէ>Başimt⁴¹, Հըսուն>Hersan/-şan/⁴²:

զ. **ԶԼՌԸԽԻԿ ԵՒ ԱԹԱԽ**. Ս. Յովհաննէսի թեմին էին պատկանում 15 բնակավայր, որոնցից ութը՝ Զըռըխիկում (Ըռըսլայիմ, Զըռիիկ, Հոտնաւ, Հգրաւ, Վանք, Թըրճըլ, Քըրքան, Զկըչէն) եւ եօթը՝ Աթախում («ղղեակն» Ատախ կամ Աթախ⁴³, Ճումարիկ, Նունեսա, Քարոզ, Մըշըքիկ, Արաւսք, Վանք):

Հետաքրքրութիւն են ներկայացնում հետեւեալ բնակավայրերը.

1. **ԶԼՌԻԽԻԿ**. Համանուն գաւառի գիւղերի շարքում նշուած է առա-

ջինը, ապա յաջորդում են «Հոտնաւ»ը, «Հըզրաւ»ը, «Վանք»ը եւն: Նման հերթականութիւնը մեզ թոյլ է տալիս գիւղը նոյնացնել Միհրանի (Թրքերէն՝ Mihrani կամ Mireni) բնակավայրի հետ, որի անունով, ինչպէս նշել ենք, չըջակայ գաւառակը կոչուում էր Միհրանիկ: Վերջինս ԺԵ. դարի առաջին կէսին, ինչպէս տեսանք, դեռ Զըռըխիկի մի մասն էր (արեւելեան հատուածը): Մեր կարծիքով՝ աւելի ուշ, երբ Միհրանիկը (Միհրանին) առանձնացել եւ դարձել էր ինքնուրոյն գաւառ (օջաքը), անունը փոխանցեց կենտրոնին՝ Զըռըխիկին, ինչը սովորական երեւոյթ էր, որն էլ այդուհետեւ սկսեց կոչուել Միհրանի: Զըռըխիկ (Զըռըկան) անունը պահպանուեց նախկին գաւառի արեւմտեան մասի վրայ, որը ԺԶ.—ԺԹ. դարերում կոչուում էր նաեւ Թարջիլ կամ Թերջիլ՝ կենտրոնը հանդիսացող համանուն բերդաքաղաքի անունով (կոնդակում «Թըռըլ» կամ «Թըրըլ», յիշուում է որպէս «աւան»): Աւելի ուշ, ԺԹ. դարի երկրորդ կէսին, Թարջիլի անկումից յետոյ, Զըռըխիկի (Զըռըկանի) կենտրոնը տեղափոխուեց հարեւան Հազըր (կոնդակում՝ «Հըզրաւ») գիւղաքաղաքը:

2. ՎԱՆՔԵՐ. Սրանցից առաջինը Ս. Մակաբայեցուց կամ Առաքելոց (Աթիսու) վանքն է՝ Աթախից մի փոքր հիւսիս—արեւելք, որն իր ենթակայ գիւղերի հետ ԺԵ. դարի առաջին կէսին անցել էր Ս. Յովհաննէսի գերատեսչութեանը⁴⁴: Երկրորդը Հազըրոյի մօտակայ Այնըրըղի Ս. Աստուածածնի վանքն է (Թրքերէն՝ Inbirik)⁴⁵:

3. ՄՇՐԻԿԻ. Տեղադրել ենք ներկայիս Müşrif գիւղի տեղում: Մեր խորին համոզմամբ՝ սա «Մշրիկ»ի արաբագիր աղաւաղման հետեւանքն է, որ գալիս է ق مشرف > مشرف (مشرق) ⁴⁶: Ժամանակի ընթացքում սխալ տարբերակը պաշտօնականանալով՝ դուրս է մղել ճիշդ ձեւը:

Նշուած գաւառների բնակավայրերի մի մասի անուանումները եւս ԺԹ. դարի վաղ եւ Ի. դարի սկիզբները փոփոխուել էին՝ Հոտնաւ>Hondof⁴⁷, Բըրքան>Kekan⁴⁸, Զկըչէն [նախնական Զուկ/խուր+չէն]>Zugur⁴⁹, Բարոզ>Kervez⁵⁰, Արաւսք>Aruzazami:

է. ԿՈՂԸ (ՆԱՀԻԱ)⁵¹ ԵՒ «ԳԱԶԿՈՒ ԳԱԻԱՌ». Կոնդակում յիշուում են 39 բնակավայրեր, որոնցից Կողբում էին 34ը՝ Արտայ, Արիսունթ, Ժաւզիկ, Սրէպայ, Պասմ, Պախըռնաս, Պահըմթէ, Ռապատ, Բացի, Պերմ, Հոիկ, Վանք, Ժաճանք, Սանտայ, Իշխնձոր, Ընկուզնակ, Սեւիթ, Արտկաւնք, Հեղին, Արս, Մեծ Փառկայ, Փառկայ, Սաղտուն, Շուղէք, Կէրէնտիկ, Ահրաւնք, Գեղըվան, Ընձքար, Վանք, Մարըձոր, Կից, Յեհոբ, Հարուիթոյ, Փասուր: «Գազկու գաւառ»ի բնակավայրերը հինգն են՝ համանուն գիւղաքաղաքը (կոնդակում՝ «Կասգէ»), Տըլբրէթաւ, Կակուաս, Ապտակէս, Ապիզոդէ^(*): Նշուած բնակավայրերից չի յաջողուել ճշդել միայն հետեւեալ երկու գիւղերի տեղադրութիւնը. քարտէսում տեղ չեն գտել:

1. ՊԱՍՄ. Ըստ Ղ. Փիրղալեմեանի՝ ԺԹ. դարի վերջին քառորդին աւերակ էր⁵²: Անունն արտաքին նմանութիւն ունի Հագրոյից հարաւ-արեւելք գտնուող Bazmarի հետ, սակայն թուարկման հերթականութիւնը բացառում է այդ:

2. ԱՊԻԶՈՂԷ (ԱՊԵՂՈՂՆ). Աղբիւրների պակասը հնարաւորութիւն չի տուել անգամ վերջնականապէս ճշդել գիւղի անունը: Կարծում ենք, այն նոյնական է 1688 թուին գրուած մի Աւետարանի յետագայի յիշատակարանում հանդիպող «Ապտոզողան» («Ապտոզողան(°)») բնակավայրին⁵³: Կասկածից վեր է միայն, որ գիւղը գտնուում էր «Գազկու գաւառ»ում եւ, ինչպէս ցոյց է տալիս բնակավայրերի թուարկման հերթականութիւնը. այն պէտք է փնտռել «Ապտակէս»ի (յետագայում՝ Թիախս) եւ «Կասգէ»ի (Գազկէ) շրջանում: Ի դէպ՝ դրանցից առաջինը, ըստ ժամանակակից քարտէսագրական նիւթերի, քսաներորդ դարասկզբին կազմուած էր առանձին գիւղակ «Թաղերից», ինչը սովորական երեւոյթ էր ինչպէս Սասունում՝ այնպէս էլ միւս հայկական լեռնագաւառներում: Չի բացառում, որ «Ապիզողէ» — «Ապեղողն» — «Ապտոզողան» գիւղը ժամանակի ընթացքում, միաձուլուելով «Ապտակէս» — Թիախսին, դադարել է գիտուել որպէս առանձին բնակավայր: Ցաւօք, այդ գիւղակ — «Թաղերի» անուանումները մեզ յայտնի չեն, ինչը, մեր կարծիքով, կը տար հարցի վերջնական պատասխանը:

Որոշակի հետաքրքրութիւն են առաջ բերում երկու «Վանք»երը: Դրանցից առաջինը, որը յիշուած է «Ծածանք» գիւղից առաջ, նոյնացրել ենք վերջինիս մօտակայ Հեշտէրի (Հեշթերի) հետ, ուր Ի. դարի սկզբին դեռ պահպանուած աւերակ եկեղեցու շրջակայքի հողերը «Չալիա դերէ» Վանքի հող⁵⁴, էին կոչուած⁵⁵: Երկրորդ «Վանք»ը նշուած է «Ընձքար»ից յետոյ, որն էլ մեզ թոյլ է տալիս նոյնացնել այն գիւղի նշանաւոր Սուրբ Գէորգի հետ:

Օսմանեան տիրապետութեան ընթացքում վերոյիշեալ բնակավայրերի մի մասը ձեռք էր բերել նոր անուանումներ, որոնք հանդիպում են գերազանցապէս պաշտօնական վաւերագրերում, ինչպէս նաեւ տեղի քուրդ բնակչութեան շրջանում: Ստորեւ ներկայացնում ենք այդ բնակավայրերը՝ Սրիպայ>Herip, Բացի>Bekis, Պերմ>Parmis, Արխունթ>Herent, Հոիկ>Helis⁵⁶, Վանք>Heşter, Ծածանք>Cacas⁵⁷, Իշխնձոր>Akçasir, Սեւիթ>Süit, Ընկուզակ>Güznak, Հեղին>Helin, Արս>Ersik, Փառկայ>Firke, Սաղտուն>Saltan, Շուղէթ>Şinaz, Կէրէնտիկ>Girindis⁵⁸, Ահրաւնք>Hinzi, Ընձքար>Askar, Մսրըձոր>Gelimansur⁵⁹, Կից>Kiz, Հարուիթոյ>Herbat, Տըլերէթաւ>Tilti⁶⁰, Ապտակէս>Tiyakus⁶¹, Կասգէ (Գասգէ, Գազկէ)>Թրքերէն՝ Ciksi:

Կոնդակը մանրամասն տեղեկութիւններ է հաղորդում նաեւ Ս. Յովհաննէսի անմիջական մերձաւոր կալուածքների, ագարակների եւ արօտա-

վայրերի, մի խօսքով՝ հողային հարստութեան մասին: Հաշուի առնելով այդ հատուածի տեղանուանագիտական առումով ներկայացնող հետաքրքրութիւնը՝ աւելորդ չենք համարում ստորեւ այն ներկայացնել ամբողջութեամբ, ինչպէս միշտ՝ կոնդակի երեք ընդօրինակութիւնների համեմատութեամբ: «Այլեւ, սուրբ աթոռոյս հանդեպին աւանդութեան⁸² այս է՝ առուականն Յէրկէն, Արաւսիկ, Դարբնաձոր, Հորու—Ձորովն մինչեւ Ղզլաղաճն, Վերին Դէրպնատրպասայ մինչ ի Մնձնուտայ վերեւն, Քաշուրովն մինչ յէմին Թափանն եւ Քուռտն: Տէրնաղբիւր մզրայ է, ջրի անդին խորոնից է, այսդին՝ վանից: Երեք աղբիւր կայ ի Բլլէլի ձորն՝ վանիցն է, մինչեւ ի յառուականն Քարխըլի Ջուրն՝ վանիցն է, քամ Տատրիսգոմու, սինաւու խորոնձին հանտակն, Գետի փուլ, Պաւղոսի հրնի ճանապարհն, Երուկնին՝ մինչեւ ի հանտակն»⁸³: Յաւօք, նշուած հատուածը շատ կողմերով մուտ է մեզ համար, քանի որ յիշուող առուականների, հանդամասերի, աղբիւրների, ձորականների եւ ագարակ—մզրանների մեծագոյն մասի տեղադրութիւնն այստ է: Այն հնարաւոր կը լինէր որոշել միայն ժամանակին կազմուած ճշգրիտ եւ մանրամասն տոպոգրաֆիական քարտէսների, ինչպէս նաեւ հանգամանալից տեղեկագրերի հիման վրայ, որոնք բացակայում են: Պէտք է մոռանալ նաեւ տեղի հայ բնակչութեան գրեթէ գլխովին բնաջնջման փաստը 1915 թուին, որը նոյնպէս վճռական դեր է ունեցել յիշեալ տարածքի միկրոտոպոնիմիկայի ի սպառ վերացման կամ հիմնովին փոխուելու համար: Այնպէս որ՝ կարելի է ասել, որ այդ տեղանունները գերազանցապէս անդառնալիօրէն կորած են: Այնուամենայնիւ՝ առանձին նշխարներ պահպանուել են, եւ դա՝ հիմնականում այստեղ աւելի ուշ առաջացած նոր գիւղերի շնորհիւ: Այսպէս, «Բլլէլ»ը թեմական գիւղաշարքում առաջինը յիշուող «Պլլէլ»ն է⁸⁴, եւ գտնուում էր վանքից շուրջ երեք կմ. հիւսիս—արեւելք եւ մինչեւ 1915 թիւը հայաբնակ էր: «Տատրիսգոմ»ը (տարբերակ՝ «Տատրագոմ», թրքերէն՝ Dazikom), որը նոյնպէս մինչեւ Մեծ Եղեռնը հայաբնակ էր՝ վանքի հարաւակողմում էր՝ Սասունի նախալեռնային գօտում. որոշ աղբիւրներ այն յիշատակում են հենց լեռնագաւառում⁸⁵: Ենթադրելի է, որ «Հորու—Ձոր» է կոչուել Ս. Յովհաննէսից մինչեւ Կզլաղաջ գիւղ ձգուող ձորահովիտը, իսկ Վարդենիք (սեռական՝ «Վարդենից») եւ Վերին Վարդենիք տեղամասերն ամենայն հաւանականութեամբ գտնուել են խորոնքի հարեանութեամբ եւն:

Այսպիսով՝ կոնդակի նշուած հատուածները խիստ հարուստ նիւթ են պարունակում ինչպէս տեղանուանագիտութեան՝ այնպէս էլ լեզուաբանութեան եւ սոցիալ—տնտեսական յարաբերութիւնների պատմութեան վերաբերեալ, ինչը լրացուցիչ անգամ բարձրացնում է այդ եզակի փաստաթղթի արժէքն ու նշանակութիւնը:

Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՎԱՆՔԻ ԹԵՄԸ ՅԵՏԱԳԱՅ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Կոնդակում յիշատակուող գաւառները, գրեթէ առանց բացառութեան, վանքի հոգաբարձութեան տակ շարունակեցին մնալ նաեւ յետագայ հարիւրամեակների ընթացքում: Այսպէս՝ ԺԹ. դարի վերջի—Ի. դարի սկզբի վարչա—քաղաքական վիճակն արձանագրած Ղ. Ինճիճեանը նշում է, որ «Թեմ մենաստանիս են գիւղօրայք Մշոյ՝ որք անկանին ի հարաւակողմն Նփրատայ, սկսեալ յարեւմտից գաւառին մինչ ի գիւղն Խորօնք, եւ Քարձոր. նաեւ վիճակքն Կինճ եւ Խուլփ»⁶⁶: Ինչպէս արդէն նշել ենք, հեղինակը վանքին ենթակայ գաւառներից յիշում է նաեւ Իսիանը («Պանօքցոց երկիր»)՝⁶⁷: Լճէի, Հայնիի եւ Սլիվանի թեմական պատկանելութեան մասին Ղ. Ինճիճեանը մեզ անյայտ պատճառներով ոչինչ չի հաղորդում: Ինչ վերաբերում է Բաղին գաւառի չորս գիւղերին՝ ապա դրանք այդ ժամանակաշրջանում լիովին անցել էին Բալահովտի նշանաւոր Քաղցրահայեաց Ս. Աստուածածին վանքին՝ Հաւաւ գիւղի մօտ՝⁶⁸: Յուժ կարեւոր տեղեկութիւններ է պարունակում Տիգրանեան Մկրտիչ Վարդապետի գիրքը: Հեղինակի տուեալներով՝ 1840—1850ական թուականներին, իր առաջնորդ եղած ժամանակ, Ս. Յովհաննէսի թեմին էին պատկանում «Տէրիկ, Տարայ, Հայնի, Լճէ, Հազրօյ, Մէհրայնի, Սիլիվան, Խիան, Գուլք, Յաւետի, Փեչար, եւ Մշոյ դաշտին մէջ ալ տասը կտոր գիւղօրայք. 100 գիւղ. տունք 3700. անձինք 29,600»⁶⁹: Ինչպէս տեսնում ենք՝ Ս. Յովհաննէսի վանքը ոչ միայն պահպանել էր 1445 թուի կոնդակում յիշատակուած գաւառները՝ այլեւ ձեռք էր բերել նորերը՝ Դարան եւ Դերիկը՝ Մծրինի շրջանում⁷⁰: Ուշագրաւ են Մ. Տիգրանեանի այն տեղեկութիւնները, որ Հայնին, Լճէն, Փեչարը սկզբնապէս պատկանել են Աթախի Ս. Մակաբայեցունոց—Առաքելոց վանքին, եւ «ապստամբութեան Քրթաց ժամանակին, սուրբ Օհաննէսիցք յափշտակած են»⁷¹: Ինչպէս երեւում է՝ թեմերն ընդարձակելու համար պայքարը երկու վանքերի միջեւ շարունակուել է նաեւ յետագայում⁷²: Մ. Տիգրանեանի տուեալները ցոյց են տալիս, որ Ս. Մակաբայեցունոց վանքի միաբանութեանը, այնուամենայնիւ, յաջողուել է ետ բերել կորցրած տիրոջ թիւերը, որոնք, սակայն, նշանաւոր Բաղր—խանի 1840ական թուականների ապստամբութեան ժամանակ վերստին անցել են Ս. Յովհաննէսին⁷³: Հետաքրքիր է նաեւ, որ ԺԹ. դարի երկրորդ կէսին վանքին ենթակայ գիւղերի թիւը գրեթէ չի տարբերուում կոնդակում նշուածից: Ս. Յովհաննէսի մասին տեղեկութիւններ է յայտնում նաեւ արեւմտահայ նշանաւոր հասարակական—քաղաքական գործիչ Գեղամ Տէր—Կապապետեանը՝ Մշոյ Գեղամը: Խօսելով, մասնաւորապէս, վանքի թեմի 1880ական թուականների վերջին վիճակի մասին՝ նա գրում է. «Թեմերն ալ ընդարձակ են, 12 գիւղ Մշոյ դաշտին մէջ, որք վանքին են սահմանակից, իսկ ի ներքին դաշտ (Տիգրանակերտ) նոյն—

պէս թեմ են հետեւեալ գաւառակներն իրենց բոլոր հայաբնակ գիւղերով: 1. Խուլի, 2. Խիան, 3. Հավէտան, 4. Սլիվան, քանի մը գիւղ ի Պշերի եւ Զրուքան, Հազօր, Լճէ, Հայնէ գիւղաքաղաքներն...»⁷⁴: Ցաւօք, նոր շրջանի վերաբերեալ այլ աղբիւրներ մեզ յայտնի չեն: Կարելի է միայն ենթադրել, որ յետագայ տասնամեակներին՝ ընդհուպ մինչեւ 1915 թուականը, թեմական սահմաններն էական փոփոխութիւններ չեն կրել: Մեզ յայտնի չէ նաեւ Ս. Յովհաննէսին ենթակայ բնակավայրերի քանակը Ի. դարի սկզբին (այս տեսակէտից կոնդակը եզակի է): Եթէ շուրջ 460 տարուայ ընթացքում թեմի որոշ գիւղեր անցել են այլ վանքերի, օրինակ՝ Բաղինը, ապա եղել են նաեւ նոր ձեռքբերումներ: Ստոյգ յայտնի է, որ վանքն ընդարձակ կալուածքներ ունէր շրջակայ Աւագող կամ Աւզուխ (Աւճհող=Օճհող, հմմտ. նոյն Տարօնում Աւզաղբիւր<Աւճաղբիւր, Աւզուտ<Աւճուտ տեղանունները, Կեալախուլի (Կեալախուլի) եւ Տատրագոմ (Տատրըսգոմ) գիւղերում⁷⁵: Եթէ դրանցից առաջին երկուսը կոնդակում ընդհանրապէս չեն յիշատակւում՝ ապա երրորդը, ինչպէս վերն արդէն գրել ենք, սովորական տեղավայր է: Նշուած բնակավայրերն առաջ են եկել բաւական ուշ, ընդ որում նախապէս եղել են գոմեր, ինչպէս յուշում են Տատրիսգոմ (Տատրագոմ) տեղանունը եւ Աւագհողի «Սիրոյ գոմեր» երկրորդ անուանումը: Ի դէպ՝ մեր խորին համոզմամբ, վանքապատկան էր նաեւ մօտակայ Գոմեր գիւղը, որն իր անունը ստացել է տեղում սկզբնապէս վանքի անասնագոմերը լինելու պատճառով: Լուրջ փոփոխութիւններ էին տեղի ունեցել նաեւ բնակչութեան ազգային կազմում: Տարբեր աղբիւրների տուեալների համաձայն⁷⁶, 1870ական թուականների վերջին, կոնդակում յիշատակուած 116 բնակավայրերից (առանց «Ապիզողէ» եւ «Պասմ»ի) հայեր բնակւում էին միայն ութսունում, որից 42ում՝ քրդերի, դմլիկների, մասամբ նաեւ ասորիների եւ յոյների հետ: Լրիւ հայաթափ էին եղել 28 եւ աւերուել՝ ութը գիւղեր⁷⁷: Բնականաբար, այլազգաբնակ դարձած գիւղերն այլեւս չէին ենթարկւում վանքին, (որոշ վերապահումով՝ նաեւ աւերուած եւ անմարդաբնակ եղածները): Այս ամէնով հանդերձ, Ս. Յովհաննէսը շարունակում էր մնալ Արեւմտեան Հայաստանի խոշոր վանական հաստատութիւններից մէկը, որին քսաներորդ դարի սկզբին դեռ պատկանում էին մի քանի տասնեակ բնակավայրեր՝ բազմահազար հայ բնակչութեամբ:

Մեծ Եղեռնի ժամանակ Ս. Յովհաննէսի վանքը կողոպտուեց եւ աւերուեց, ոչնչացուեցին նրա արժէքաւոր ձեռագրերը, այդ թւում՝ կոնդակը: Բնաջինջ եղաւ նաեւ վանքապատկան բնակավայրերի հայութիւնը, որի սոսկ աննշան մասը փրկուեց՝ աշխարհասփիւռ լինելով:

1. Թուրքերը Ս. Յովհաննէսի Վանքը յորջորջում են Kizilkilise (Կարմիր Վանք): Լատինատառ անուանումները վերցրել ենք արեւմտագերմանական *Codex Kultur-Atlas* Թ. եւ Ժ. մասերում զետեղուած թուրքական ռազմական քարտէսից (մասշտաբ՝ 1:300,000): Վանքի մասին աւելի հանգամանօրէն տես՝ Հ. Ոսկեան, *Տարօն-Տորաքերանի Վանքերը*, Վիեննա, 1958, էջ 91–129: Այսուհետեւ՝ Ոսկեան:
2. Այսուհետեւ՝ ա.: Օգտուելով առիթից՝ մեր խորին շնորհակալութիւնն ու երախտագիտութիւնն ենք յայտնում Վիեննայի Մխիթարեան միաբան Հ. Օգոստինոս Վ. Սեքուլեանին որը 1989 թուին Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ձեռագրատան գլխատր աւանդապահ Գեորգ Տէր-Վարդանեանի խնդրանքով պատրաստեց եւ Երեւան ուղարկեց թիւ 784 ձեռագրի համապատասխան թերթերի լուսապատճենը:
3. Այսուհետեւ՝ ք.: Տես՝ Սահակ Ա. Մուրատեան, Նազարէթ Պ. Մարտիրոսեան, *Յուցակ Ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց Վանքի եւ շրջակայից*, [խմբ. Արա Գալայճեան], Երուսաղէմ, 1967, էջ 199–204:
4. Այսուհետեւ՝ գ.: Տես՝ *Նօպարք Հայոց*, հաւաքեալ եւ ի լոյս ածեալ ձեռամբ Ղեւոնդի վարդապետի Փիղղալէմեան Տոսբեցոյ Վարազայ վանաց վանականի, Կ. Պոլիս, [Թ. Պ.], էջ 139–145 (ա.թ.):
5. Ընդգծումը մերն է: Մէկ այլ տեղ յիշում են Ներսէս Մեծը եւ Գրիգոր Տաթեւացին: Ի դէպ՝ թէեւ կոնդակ ստորագրել է կաթողիկոսը՝ սակայն յայտնի չէ թէ կնքուած եղե՞լ է թէ ոչ:
6. Ոսկեան, էջ 108:
7. Բացի արդէն յիշատակուած արեւմտագերմանական *Atlas*ից՝ օգտուել ենք նաեւ հետեւեալ քարտէսներից. *Koriya Tureskoy Karti Aziatskoy Turtsii*, Izdannoy v. masshtabe 1:200,000 v 1330 godu bijri, t.c. v. 1911–12gg., M. 1:210,000, Tiflis, 1915–17, IV–15, V–13–14 պլանշէտները: *Eastern Turkey in Asia* [London], 1920, sheet 18, scale 1:250,000: Կարմիր Բանակի գլխատր շտաբի 1970–80ական թուականներին հրատարակած 10–37–11, 12, 10–37–16, 17, 18 պլանշէտները, մասշտաբ՝ 1:200,000:
8. Ա., թերթ 91աբ. ք., էջ 202: գ., էջ 143: Տուել ենք տեղանունների ստուգում եւ ճշդում տարբերակները:
9. Արածանոց հիւսիս ընկած բնակավայրերը մտնում էին Ս. Կարապետի թեմի մէջ:
10. Տես ռուսական տասը վերստանոց քարտէս No. 81 պլանշէտը: Վերոյիշեալ լեռնաճիւղը ներկայումս կոչւում է Սոլխան, նաեւ՝ Սոլաղան, թրքերէնով՝ Solhan Dağları՝ ամենայն հաւանականութեամբ համանուն ղմիկական ցեղի անունով:
11. Հանդիպում է նաեւ «ընդ առումով» տարընթերցումը, տես՝ գ., էջ 143:
12. Ակադէմիկոս Ս. Երեմեանն այս վանքը տեղադրում է Սասունի Գեղաշէն գիւղի մօտ, Կողբաձոր (այդ մասում՝ Սեմալ) եւ Շատախ գետերի ջրբաժանում: Տես՝ "Taron v drevnosti i v sredniye veka" քարտէսը Ղ. Այվազեանի *Istoriya Tarona i Armyanskaya Literatura IV–VII v.v.*, Yerevan, 1976 գրքում:
13. Ա., թերթ 91աբ. ք., էջ 201–202. գ., էջ 143:
14. Տեղանունների քրդական տարբերակներն՝ ըստ Յ. Օրբելու համակարգի: Տես՝ I.A. Orbeli, *Folklor i bit Moksa*, Moskva, 1982, s. 141–143.
15. Sharaf-khan ibn Shamseddin Bidlisi, *Sharaf-name*, perevod, predisloviye, primechaniya i prilozheniya E. I. Vasilyevoy, Moskva, 1967, t. 1, 2. 300: Այսուհետեւ՝ Sharaf-khan: Ի դէպ՝ Դերզինն նոյնպէս կոչուել է Ջըրկան, որ ԺՁ.–ԺԷ. դարերի օսմանեան ցուցակներում կը նշուի Zeriki ձեռով:
16. Հմմտ. «Թըռջըլ աւանան՝ Սիիրնկան համդերձ» պարբերութիւնը. գ. եւ ք.:

17. Stu` Sharaf-khan, s. 500.
18. Նոյն, էջ 314, 526:
19. Ընդգծումը մերն է:
20. *Աշխարհացոյց Վարդապետի*, քննական հրատարակութիւն Հայկ Պէրպէրեանի, համեմատութեամբ 24 ձեռագրի եւ տպագրի, Փարիզ, 1960, էջ 21: Ձեռագրերում հանդիպում են նաեւ այլ տարբերակներ՝ Կոզովիտ(դ), Կոկովիտ, Գոզովիտ: Հմմտ.՝ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռագիր քիւ 2292(81ա), 2370(237-բ), 2748 (124ա), 3697(229բ), 5128(190բ) եւ 6485(92ա): Կարծում ենք թէ Շարաֆ-խանի յիշատակած ձեւը պահպանուել է այդ շրջանի Գրեխոխ(ի) գիւղանուան մէջ. քրդերէն՝ Խոխի բլուր:
21. 1467(ՋԺՁ) բուի մի Աւետարանի յիշատակարանում կարդում ենք. «Շնորհիւ Տեառն, կատարեցի զգիրս քրիստոսական մատենիս... *ի զահս Սլեմանկի ի քաղաքս որ այժմ կոչի Ռապալ...*» ... Տես՝ ք., էջ 123: Ընդգծումը մերն է:
22. Sharaf-khan, s. 3147.
23. Հմմտ.՝ Բագրեւանդի «Նահէա» կամ «Նահին» գաւառը, որն անջատուել էր Ալաշկերտից՝ ընդգրկելով Կարաքիլիսայի շրջակայ բնակավայրերը: Տես՝ Դ. Ինճիճեան, *Աշխարհագրութիւն Չորից Մասանց Աշխարհի*, մասն Ա., հտ. Ա., Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1806, էջ 115: Այսուհետեւ՝ Ինճիճեան:
24. Նոյն, էջ 245:
25. Հարկ է նշել, որ թէ՛ Պանոսի (Բանոսի), եւ թէ Հաւետին (Հաւէտի) սուլէյմանի ցեղի ճիւղերն էին: Տես՝ Sharaf-khan, s. 314: Ի դէպ՝ առաջինը պահպանուել է Կողբաձորի վերին հոսանքի շրջանում գտնուող Բանոկ կամ Պանոկ անուան մէջ:
26. Ա., թերթ 90ա. ք., էջ 200-201. գ., էջ 141-142:
27. «ՅԱպեղողն», տես Բ., էջ 201:
28. Այդ գիւղերն են՝ Քոռուս>Քարձոր (թրքերէն՝ Kâsor), Տարմածին>Քուրդմէտան (տես՝ ք., էջ 201), Մլքաջուր>Նաւալեմուլք (թրքերէն՝ «մլքաձոր», «ջուր»>«ձոր»>«գետ» համարժեքից: Հմմտ.՝ թրքերէն՝ güzel-deresi, Sapor-deresi, Sason-deresi, Talori-deresi գետանունները են). Շաղկունք>Չանգոք (թրքերէն՝ Zengök: Հմմտ.՝ Մոկունք>Manko, Հոնկունք>Heringök, Հակունք>Hevingok են.):
29. Վ. Պետոյեան, *Մասունի Բարբառը*, Երեւան, 1954, էջ 186: Այսուհետեւ՝ Պետոյեան:
30. Ամենայն հաւանականութեամբ վերջին ձեւն Առջիշէնի տարբերակներից է. արդեօք ղմիկերէն է:
31. Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան, Թորոս Ազատեանի ֆոնդ, ցուցակ 3, գործի քիւ 30, թերթ 19: Այսուհետեւ՝ Նաճարեանց:
32. Նոյն, թերթ 20:
33. Չշփոթել Բերդի կամ Գենջի մօտ՝ Արածանու հանդիպակաց ափին գտնուող նոյնանման գիւղի հետ (կոնդակում հանդիպող Վերսը):
34. Հմմտ. Վասպուրականում գիւղերից Սըմբ>Սընդ>Սինտի հետ:
35. Փ. Նաճարեանցի մօտ՝ Ճնեգուր:
36. Ի դէպ՝ Փիրղալէմեանի մօտ այս ձեւով Կակուասը դարձել է Կաչուաս. տես՝ գ., էջ 142:
37. Նաճարեանցի մօտ՝ Գուրմըք, Լճէի կազմում. թերթ 15:
38. Նաճարեանց, թերթ 24:
39. Ա.Մ. Կոլիուբակինի մօտ այս գիւղը յիշուած է Ազրվնիկ (Azivnik) ձեւով. տես՝ *Materiali dlia Voенno-statisticheskogo Ovozheniya Aziatskoy Turtsii*, t. 3, chast 2, Tiflis, 1890, s. 78: Յիշեալ ձեւն առաջ է եկել Սեւանի աղաաղումից՝ Սեւանիկ>Սեւնիկ>Ջիւնիկ>Ջըվնիկ, որտեղից աճական աի յաւելումով՝ Ազրվնիկ>Ավնիկ. հմմտ. Քղիի գիւղերից Վարդենիկ>Ավրդնիկ:
40. Ռուսական հինգ վերստանոց քարտէս, No. 11 պլանշէտ: Ամենայն հաւանականու-

- թեամբ Malabari [արաբատառ՝ ملاباري] ձեւն առաջ է եկել արաբերէնի>[տէլ] եւ, [ռէ] տառերի շփոթից: Գիտը կոչուել է Փրեքսքման: Տես՝ Գ. Սրվանձտեանց, *Երկեր*, հտ. 1, Երեւան, 1978, էջ 75:
41. Հայկական աղբիւրներում՝ Պաշըմբէ կամ Պաշըմբ:
 42. Գտնուում էր համանուն լերան՝ թրքերէնով Hizinի ստորոտին:
 43. Աթախը պատմական Հայաստանի նշանաւոր բերդաքաղաքներից էր՝ յայտնի դեռ Դ.-Ե. դարերից: Օսմանեան տիրապետութեան ժամանակ, մինչեւ ԺԹ. դարի առաջին կէսը, համանուն Օճաքլըկի՝ թրքերէնով Atakի կենտրոնն էր: ԺԹ.-Ի. դարերում, աստիճանաբար անջքանալով, Աթախը վերածուել էր հիմնականում քրդաբնակ գիւղի: Հայկական աղբիւրներում հանդիպում է Անթաղ կամ Այնթաղ անուններով, թրքերէնով՝ Antak կամ Intaki.
 44. Տես՝ յօդուածի առաջին ենթագլուխը:
 45. Նաճարեանց, թերթ 39՝ «Կոմսնէ Այնիպրգ»: Կոչուել է նաեւ Գոման: Տես՝ Սրուանձտեանց, *Թորոս-Աղբար*, հտ. Բ., Կ. Պոլիս, 1884, էջ 237: Այսուհետեւ՝ *Թորոս-Աղբար*: Տես նաեւ՝ ԳԱԹ, Գ. Սրուանձտեանցի ֆոնդ, «Լրացուցիչ նիւթեր», գ. թիւ 23, թերթ 3:
 46. Ի դէպ՝ Ասիական Թուրքիայի քարտէսի ռուսերէն պատճենում այս գիւղը նշուած է Mishrak ձեւով: Տես՝ VW14, Palu պլանշատ:
 47. Հայկական աղբիւրներում՝ Հոտնով:
 48. Քաքան՝ ըստ Նաճարեանցի, թերթ 37:
 49. Գիւղի մօտ. Ի. դարի սկիզբները դեռ պահպանուած վանքը կոչուում էր Զիւրի: Տես՝ Յարութիւն Ղազարեան, «Հազոյ», Թ. Ազատեանի ֆոնդ, ց. 3, գ. թիւ 12, թերթ 1:
 50. Կարծում ենք որ սա նոյնպէս արաբատառ գրութեան սխալ ընթերցման հետեւանք է. كروړ բառը կարելի է կարդալ եւ Քարոզ եւ Քերվէզ ձեւերով:
 51. Կողբի մէջ ենք ընդգրկել նաեւ Ռապատ մահիան:
 52. Տես՝ գ., էջ 142:
 53. Տես՝ ք., էջ 189:
 54. Ընդգծումը մերն է:
 55. Պետոյեան, էջ 188:
 56. Ըստ երետոյթին՝ եղել է նաեւ Հոիկը>Հր[լիկը տարբերակը, որից էլ առաջ է եկել վերոյիշեալ ձեւը:
 57. Նախնական «ճաճանչ» ձեւից:
 58. Ամենայն հաւանականութեամբ «Կերենտինը» տարբերակից:
 59. Ըստ էութեան՝ սա տեղանունն քրդերէն պարզ թարգմանութիւնն է: Ընդ որում ԺԹ.-Ի. դարերի հայկական աղբիւրներում հանդիպում է հենց երկրորդ ձեւը՝ Գալիէմսուր, Գելիէմսուր, եւն.:
 60. ԺԹ.-Ի. դարերի հայկական աղբիւրներում՝ Թըլթաֆ, Թըլթըվ, եւն.:
 61. ԺԹ.-Ի. դարերի հայկական աղբիւրներում՝ Թիախս:
 62. «Սիմոռ» բուն իմաստով նշանակում է «սահման»՝ յունարէն Syunorosից: Սակայն այստեղ այն ունի «արօտավայր», «անասուններ» արածացնելու տեղ՝ իմաստը: Ի դէպ՝ բառս հենց այդ իմաստով առ այսօր օգտագործում է Ջաւախքի գիւղաբնակ հայերի շրջանում:
 63. Տես՝ ա., թերթ 91 ք. ք., էջ 202, եւ գ., էջ 143:
 64. Տես՝ անդ:
 65. Տանտրիսգոմի մասին տես նաեւ յաջորդ ենթագլխում:
 66. Ինճիճեան, էջ 198:
 67. Նոյն, էջ 249:

68. Նոյն, էջ 226:

✓69. *Հայելի Գործոց Տիգրանեան Մկրտիչ Վարդապետի և Առաջնորդ Քիրպետքանու*, Կ. Պոլիս, 1864, էջ 7: Այսուհետև՝ Տիգրանեան:

70. 1878 թուին Դերեկը (Տերըկ) Տիարպետքիրի առաջնորդութեանը ենթակայ թեմերից մէկն էր: Տես՝ *Թորոս-Աղբար*, էջ 232:

71. Տիգրանեան, էջ 7:

72. Յայտնի է, որ 1782 թուին անարդիւնք փորձեր են եղել Հազրօ, Հայնի, Լճէ գաւառները յանձնելու Ս. Մակարայեցոյց վանքին: Տես՝ Ոսկեան, էջ 125:

73. Չենք բացառում, որ վանքի միաբանութիւնն այդ արել է վերոյիշեալ ազդեցիկ քրտի օգնութեամբ:

74. Գեղամ, «Մշոյ Ս. Յովհաննու վանքը», *Արեւելք*, թիւ 1682, Կ. Պոլիս, 1889, էջ 3:

75. Ոսկեան, էջ 127:

76. Օգտագործել ենք հետեւեալ աղբիւրները՝ Նաճարեանց, թերթ 9-41. Պ. Նաթանեան, *Արքայս Հայաստանի կամ Տեղեկագիր Բալուայ, Քարբերդու, Չարսանճագի, Ծապաղջուրի և Երզնկայու*, Կ. Պոլիս, 1883. *Թորոս-Աղբար*, էջ 166-167, 234-241. Ա. Տէր-Սարգսեանց (Տեկանց), *Այցելութիւն ի Հայաստան*, Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Չանազան հեղինակների ֆոնդ, թղթապանակ թիւ 54, վաւերագիր 13/ թերթ 14ա-19բ:

77. Առանձին բնակավայրերի մասին տեղեկութիւնները վերցրել ենք Գ. Փիրդալեմեանից:

Գ.Մ.Բ.

THE ENCYCLICAL OF 1445

OF THE ST. JOHN'S MONASTERY OF TARON

(Summary)

KEGHAM MIHRAN BADALIAN

Mainly making use of the givens of the three copies of the encyclical of 1445 of the St. John's Monastery of Taron, the region lost forever in the days of the Armenian holocaust of 1915, the author tries to reconstitute the topographical area of all the districts, fiefs and feudory lands which the monastery owned way back from unknown times, but in due time were lost to Kurds and Turks, and either were completely changed in name or underwent corruption and hence were known in a variety of appellations.

According to the encyclical the monastery had quite a vast area of land and numerous villages all inhabited by Armenians; it also had plains, fields and pastures, springs and rivulets, castles and churches in different places, all in all, some two hundred pieces of them; of these 116 were, at least in 1870, inhabited sites of which eighty were only by Armenians, 42 by Kurds and Demliks, while there were others where Armenians lived mixed with Assyrians and Greeks. Of all these, 28 had lost their Armenian population, while eight were raised to the ground by marauding Kurds and Turks. The great massacres of the Armenians perpetrated by the Turks in 1915 did the rest, and now all Armenianship of the region from Mush-Taron to Diarbikir is wiped out. With this loss the ethnography too underwent a complete change and the new occupants of the area and habitable Armenian sites, the Kurds and Turks, changed not only the geographic and topographic appellations but also the demographic character of the latter.

In his article Badalian examines the site-names, both past and present, and with the help of German, Russian, Ottoman and modern Turkish popular and official maps tries to locate each mentioned site of the 1445 encyclical of the St. John's Monastery. According to the three copies existing at the present (one is an Armenian manuscript of the Matenadaran, and the other two published in the nineteenth century), the St. John's Monastery stood just on the border line of Taron and Sassun regions and included the districts and feuds of Taron, Kinj and Pechar, Baghin and Sevan, Hayni, Lije and Slem-anik, Moufarghin, Zereklik and Atakh, Kulb or Nahia and Gazkou, Mihranik, and Rapat Nahia districts. According to certain informations emanating from 1840-1850 decade, this area included more than one hundred villages, with 3700 families and around 30,000 inhabitants.

Though the loss for Armenians in 1915 holocaust was immense in all respects,

the "St. John's Monastery was looted and destroyed, precious manuscripts annihilated and the [original] encyclical with them, the Armenians of the sites belonging to the monastery were exterminated, and just a small number of them were saved through dispersion". The new-comers and the new lords of the land now endeavour to show to the world that the region from Mush-Taron to Diarbekir was and has always been Turkish and Kurdish, while Badalian proves with the corroboration of various sources just the opposite and to re-establishes and to restores the original site-names of the places.